

Metropolitane Landbouw vergeleken

Transitiemonitoring TransForum 2009/2010

Dutch Research Institute for Transitions

Dutch Research Institute for Transitions - Erasmus Universiteit Rotterdam

DRIFT, EUR (Woudestejn), Burgemeester Oudlaan 50, M-gebouw, 5e verdieping, Postbus 1738 DR, Rotterdam
T: 010-40 88 775, F: 010- 40 89 039, W: www.drift.eur.nl

*Julia Wittmayer, Henk Diepenmaat &
Sander Mager, Karin Andeweg
Augustus 2010*

Inhoud

Samenvatting	5
1. Inleiding	7
2. Richting in het maatschappelijk veld	15
3. Noties van Duurzaamheid	29
4. Metropolitane Landbouw verrijkt.....	37
References	41
Bijlage A: Transitie monitoring bij TransForum	43
Bijlage B: Overzicht maatschappelijke spelers.....	44
Bijlage C: Vier maatschappelijke spelers en hun perspectieven	47
Figuur 1: De twee drielijken in samenhang	8
Figuur 2: De drie blikken in samenhang	9
Figuur 3: Verbeterperspectief	16
Figuur 4: Intentionele logica vereist wil en weg.....	16
Figuur 5: Multi-actor perspectief	16
Tekstbox 1: Het Transitie monitoringsraamwerk	8/9
Tekstbox 2: Intentionele verbetering in maatschappelijk perspectief	16
Tekstbox 3: CLM Duurzaamheidsindicatoren.....	32
Tekstbox 4: Veranderende aspecten binnen de perspectieven	37
Tekstbox 5: Duurzaamheidsaspecten van de perspectieven	39

Samenvatting

Deze verkenning heeft de ambitie om bij te dragen aan het duidelijker maken van de positie en relevantie van de visie 'Metropolitane Landbouw' in de maatschappelijke discussie in Nederland. Door deze visie naast die van andere maatschappelijke spelers te stellen is kennis opgedaan met betrekking tot de richting, verandering en duurzaamheid, die deze perspectieven inhouden.

Als onderdeel van de transitie-monitoringsactiviteiten bij TransForum is dit monitoringsrapport gebaseerd op het transitie-monitoringsraamwerk zoals beschreven door Diepenmaat&Taanman (2009). Met een focus op richtingen in het maatschappelijke veld en noties van duurzaamheid, vergelijkt dit rapport de visies van vier maatschappelijke spelers met het doel om de visie 'Metropolitane Landbouw' van TransForum te verrijken. De spelers zijn de Stichting Natuur en Milieu (SNM), het Landbouw Economisch Instituut (LEI), het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM) en TransForum.

Uit deze vergelijking zijn de volgende aanbevelingen met betrekking tot het verder verrijken van Metropolitane Landbouw geformuleerd:

- Zet de visie duidelijk als wervend verbeterperspectief neer (van... naar...). Zeg iets over het tijdsaspect: Is het nu al gaande of dat is het doel om in een bepaald jaar Metropolitane Landbouw gerealiseerd te hebben.
- Vul de visie op bepaalde aspecten (zoals beleid, milieu, markt en kennis) inhoudelijk nog aan. Gebruik de discourses van andere spelers en sluit de visie daarop aan, of zet ze daartegen af. Gebruik daarvoor ook de impliciete kennis van de TransForum medewerkers.
- Zet de rollen van de verschillende actoren duidelijk neer. Dat kan ook door bijv. het formuleren van padelementen die van de uitgangssituatie naar het toekomstbeeld voeren.
- Toets de notie van duurzaamheid die de visie inhoudt vaak en actief. Stel zeker dat het een maatschappelijk gewenste richting op gaat. En doe dit niet alleen reactief (in probleemvermijdende zin), maar kijk uit naar kansbenuttende varianten van duurzaamheid, bijv. door nieuwe verbintenissen tussen stad en platteland actief in te gaan.

1. Inleiding

1.1. Aanleiding

Dit rapport is onderdeel van de transitie monitoringsactiviteiten¹ bij TransForum. Het valt binnen het transitie monitorings raamwerk, dat in het kennisproject PIZZA in een uitwisseling van kennis en praktijk ontstaat (zie Diepenmaat & Taanman 2009, en tekstbox 1). Transitie monitoring is een bepaalde manier van kijken naar maatschappelijke verandering ter bevordering van transities in een duurzame richting.

Uit het laatste transitie monitoringsrapport voor TransForum (Wittmayer, Diepenmaat & Mager 2009) als ook uit transitie monitoringactiviteiten in andere programma's (Wittmayer, Bressers & Diepenmaat 2009) blijkt dat de grootste verbeterpunten liggen bij het ontwikkelen van maatschappelijke richting. Bij TransForum is al een proces gaande om haar visie 'Metropolitane Landbouw' te beschrijven, uit te werken en te integreren. Dit rapport verkent de maatschappelijke positie en relevantie van 'Metropolitane Landbouw'. Dit dient als oogmerk om verder invulling te kunnen geven aan deze duurzame richting voor de Nederlandse landbouw. Zodat deze ook in de toekomst (na TransForum) als leidraad gebruikt kan worden voor de transitie naar een meer duurzame landbouw.

1.2. Aanpak in dit rapport

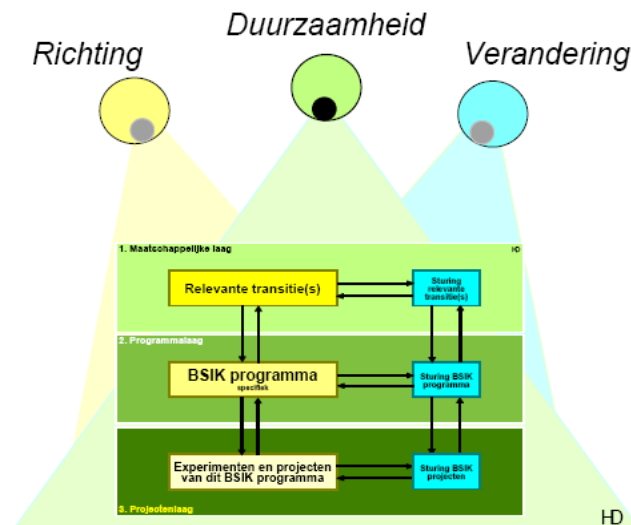
Transitie monitoring verschilt van meer gangbare vormen van monitoring. Klassieke monitoring dient ter beoordeling van vooraf gestelde doelstellingen en heeft daarmee een evaluatieve functie. Bij transitie monitoring gaat het om een proces van reflectie van en met belanghebbenden. Veranderingen worden beschreven en er wordt doelgericht ingegrepen om het al gaande proces te verbeteren. Het is dus een interventiegerichte vorm van monitoring en ook een actiegerichte vorm van onderzoek. Er is getracht de interesses en doelen van TransForum in het kader van het raamwerk zoveel mogelijk te bevorderen.

De focus van dit rapport is op de maatschappelijke laag door perspectieven van verschillende maatschappelijke spelers te vergelijken en uit deze vergelijking te leren voor het verrijken van de visie 'Metropolitane Landbouw'.

---

¹ Voor meer informatie over eerdere activiteiten zie bijlage A.

Dit rapport is gebaseerd op het **Transitiemonitoringsraamwerk** zoals het in januari 2009 door Diepenmaat & Taanman (2009) is beschreven. Transitiemonitoring is een bepaalde manier van kijken naar maatschappelijke verandering ter bevordering van transitie in een duurzame richting. Het raamwerk bestaat uit twee samengevoegde driehoeken (of manieren van kijken), het driehoek *Blikken* en het driehoek *Lagen* (zie figuur 1). Deze twee driehoeken zijn nauw met elkaar verbonden.

Figuur 1: De twee driehoeken in samenhang (Bron: Diepenmaat & Taanman 2009: 47)

Driehoek *Lagen*

Het driehoek *Lagen* is een beschouwing van een programma in verschillende abstractieniveaus (*Projecten*, *Programma* en *Maatschappij*). De veronderstelling is, dat de lagen door interactie in samenhang met elkaar kunnen resulteren in maatschappelijke verandering.

Zoals vele schematische weergaven tracht ook deze om de complexe werkelijkheid simpeler te maken, en dat is tegelijk de valkuil. Het driehoek *Lagen* scheidt de lagen van elkaar, hoewel natuurlijk de projecten onderdeel van een programma zijn en allebei onderdeel van de maatschappij uitmaken. TransForum als programma bestaat uit rond dertig praktijkprojecten en binnen deze projecten nemen vele spelers uit het maatschappelijke veld deel, die niet onderdeel van TransForum zijn.

De veronderstelling, die gedaan wordt is dat projecten aan programmadoelstellingen bijdragen, die een impact op maatschappelijk niveau hebben. Hieruit komt de volgende stuurheuristic voort (heuristiek = vuistregel):

Projecten realiseren programmadoelstellingen die daadwerkelijk maatschappelijke meerwaarde opleveren.

De stuurheuristic ondersteunt bij het aanbevelen van interventies. De aanbevelingen komen voort uit de discrepantie tussen het waargenomen en het gewenste. De stuurheuristic is dan een vuistregel voor de verdere handwijze. Als dus bijv. bij het monitoren duidelijk wordt, dat de doelen van een project wel duurzaam zijn maar niet aan de programmadoelstellingen bijdragen, dan volgt uit de stuurheuristic, dat de doelen van het project bijgesteld moeten worden.

Tekstbox 1: Het Transitiemonitoringsraamwerk

Drieluik *Blikken*

Het drieluik *Blikken* is een meer koerszoekende manier van kijken naar verschillende dimensies van een veranderingsproces, met name *Richting*, *Verandering* en *Duurzaamheid*. Het belangrijke is om deze dimensies in samenhang te zien.

Figuur 2: De drie blikken in samenhang (Bron: Diepenmaat & Taanman 2009: 45)

Binnen de dimensie *Richting* gaat het om een perspectief op de langere termijn. Dit perspectief bestaat uit drie aspecten: een beeld van de huidige situatie, een (gewenst) toekomstbeeld en de padelementen om de ontwikkeling van het nu naar het toekomstbeeld te kunnen realiseren. Deze dimensie helpt om korte termijn acties in een langer termijn kader te plaatsen. Het perspectief is geen blauwdruk en kan gaandeweg aangepast worden.

Bij de dimensie *Verandering* gaat het om wat er momenteel op de kortere termijn en op verschillende lagen gebeurt en waargenomen kan worden. De omgang met kansen en bedreigingen in de dagelijkse praktijk of aanpassing van de samenstelling van een projectportfolio zijn mogelijke voorbeelden van veranderingen.

In de dimensie *Duurzaamheid* gaat het erom of richting en verandering wel duurzaam zijn. Duurzaamheid wordt als maatschappelijk kwaliteitscriterium opgevat en als maatschappelijk gewenste ontwikkeling gezien. Duurzaamheid wordt aan drie dimensies gerelateerd: tijd (nu en later), plaats (hier en daar) en verschillende domeinen (vaak weergegeven als de drie P's: people, planet, profit).

De veronderstelling is dat de richting het lange termijn kader geeft voor veranderingen en duurzaamheid het maatschappelijke kwaliteitscriterium is. Ook deze veronderstelling is tot een stuurheuristiek geformuleerd:

Veranderingen vinden plaats binnen Richtingen die Duurzaam zijn

Als er bijv. veranderingen plaatsvinden, die aan de richting voldoen, maar niet duurzaam zijn, dan is een stuursuggestie om de richting duurzaam te formuleren.

Tekstbox 1: Het Transitie monitoringsraamwerk

Aan het begin van dit onderzoek stond een verkenning van de documenten van verschillende maatschappelijke spelers over de toekomst van de Nederlandse landbouw. Op een standaard websearch volgde een gerichte zoektocht naar toonaangevende maatschappelijke spelers en hun kijk op de toekomst van de landbouw naar 2001. In totaal zijn in de zomer van 2009 de websites van 45 maatschappelijke spelers doorzocht en zijn 55 documenten geïdentificeerd (zie bijlage B). Deze documenten zijn vooral analyses, verkenningen, standpunten, scenario's en adviezen. Er is slechts een gering aantal ambitieuze visies voorhanden over hoe de toekomst van de landbouw er uit zou moeten of kunnen zien. Bovendien is het merendeel van de ambitieuze visies niet integraal en focust of op een van de deelsectoren van de landbouw (e.g. Toekomstverkenningen 2010 van de Productschappen Zuivel of Diervoeder) of op een beleidsonderdeel (e.g. 'platteland' door LTO). Deels zijn ze alweer behoorlijk gedateerd.

In een tweede stap heeft TransForum zijn voorkeur voor zes van deze documenten uitgesproken. Daaruit zijn uiteindelijk drie voor de analyse gekozen, namelijk de documenten van het Landbouw Economisch Instituut (LEI), de Stichting Natuur en Milieu (SNM)² en het Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM). De andere drie leken minder geschikt, omdat twee ervan (beide van LNV) al onderdeel van het transitie monitoringsrapport 2008/2009 waren en een derde (Raad van het Landelijk Gebied) een te specifieke focus had. Deze doelde op het aanleveren van speerpunten voor de LNV-visie³. Naast de documenten van deze drie spelers zijn natuurlijk ook documenten van TransForum meegenomen in de analyse welke de visie 'Metropolitane Landbouw' beschrijven. Hiervoor zijn zes documenten gekozen, die van januari 2009 (eerdere documenten zijn in het transitie monitoringsrapport 2008/2009 meegenomen) tot januari 2010 geschreven zijn. Een korte toelichting van de documenten, die per speler zijn gekozen is in bijlage C te vinden.

Vervolgens zijn de documenten van deze vier spelers geanalyseerd⁴ op hun perspectieven⁵, de beschrijving van het 'nu' (de uitgangssituatie) en het 'straks' (het

---

² Het gaat hier om een document uit 2001. De nieuwe SNM visie op duurzame landbouw "Schoon, eerlijk en waardevol", werd in december 2009 uitgegeven, maar was nog niet beschikbaar tijdens de analyse voor dit rapport.

³ In het begin zijn ook drie politieke partijen in de keuze meegenomen. Hun visie bestaat echter alleen uit de standpunten die op hun website te vinden zijn. Bij een eerste analyse worden deze als niet substantieel genoeg bevonden om ervan te kunnen leren. Daarom spelen ze in dit rapport verder geen rol meer.

⁴ Voor de analyse zijn onderdelen van de 'grounded theory' methode toegepast (zie Bernard 2006: 492-505).

⁵ Normaliter bestaat binnen transitie management een visie altijd uit uitgangssituatie, toekomstbeeld en transitiepaden (Loorbach 2007). Op het derde element, de transitiepaden is in dit rapport verder niet ingegaan. Dit komt omdat de geanalyseerde documenten toekomstbeelden beschrijven, die niet vanuit transitiegedachtegoed opgezet zijn. Dat maakt dat ze dus niet concreet beschrijven hoe, vanuit het nu, het toekomstbeeld bereikt kan

toekomstbeeld) en op hun noties van duurzaamheid. Dat wil zeggen dat de documenten zijn gelezen en bij een referentie naar het 'nu', het 'straks' en duurzaamheid wordt hiervoor een code verstrekt. In een tweede analyse worden binnen deze onderdelen voortkomende potentiële thema's geïdentificeerd en weer een code verstrekt. De data binnen de thema's zijn vervolgens vergeleken en relaties aangewezen. Voor het kijken naar relaties zijn de transitiecategorieën *cultuur*, *structuur* en *werkwijze* gebruikt. Er zijn in totaal veertien thema's of aspecten geïdentificeerd, waarvan acht onder *structuur* vallen, en drie respectievelijk onder *cultuur* en *werkwijze*. Deze rubricering helpt om in te schatten in hoeverre de visiedocumenten van de maatschappelijke spelers fundamentele veranderingen in de *structuur*, *cultuur* en *werkwijze* van de landbouwsector voorzien, en daarmee naar een transitie streven.

De aspecten zijn als brede categorieën op te vatten en zijn tegelijkertijd niet allesomvattend. Ze kunnen op verschillende, ambivalente wijze worden geïnterpreteerd, en sluiten elkaar niet uit. Hieronder een korte toelichting op de afzonderlijke aspecten zoals deze in dit rapport gebruikt zijn.

Structuur

"The formal, physical, legal and economical aspects of functioning restricting and enabling practices." (Haan & Rotmans 2008: 5)

Beleid	Dit aspect gaat in op de beleidsomgeving, zowel op instituties en hun rol (bvb. WTO, EU, nationale overheid) als op de regelgeving.
Energie	Hier gaat het zowel om gebruik, productie als ook de aard van energievoorziening.
Kennis	Hier gaat het vooral over gevalideerde kennis, zoals de vraag naar de herkomst van kennis, bijv. waar en door wie wordt kennis ontwikkeld en gebruikt. Ook de rol van de universiteiten en de samenhang van innovatie en kennis hoort daarbij.
Keten	Hierbij gaat het vooral om de samenwerking tussen ketenspelers door de hele keten heen als ook de machtverhoudingen die daaraan gekoppeld zijn.
Markt	Dit aspect gaat in op de manier waarop men de markt ziet. Wordt gesproken over een regionale markt die zelfvoorzienend is of gaat het meer over een globale inbedding en de resulterende exportafhankelijkheid?

---

worden. Dat is perspectivisch gesproken jammer, voor meer achtergrond over perspectivisch denken zie ook Diepenmaat (2009b, forthcoming) onder Intentionele Logica's.

- Ruimte** Hier gaat het om de ideeën rondom gebruik en invulling van ruimte, maar ook over de benoeming en de functie. Staat het platteland, de natuur of de landbouw centraal?
- Randvoorwaarden** Hieronder zijn exogene randvoorwaarden te begrijpen, die op het eerste gezicht geen onderdeel van een transitieveld als de landbouw zijn. Voorbeelden zijn demografie, olieprijs, verstedelijkte omgeving, infrastructuur en hoge grondprijzen. Deze oefenen wel degelijk invloed uit op de landbouw.
- Sector** Dit aspect beschrijft hoe de spelers de landbouwsector zien. Is er sprake van deelsectoren of wordt de sector als een geheel gezien? Kijken zij ook buiten de directe sector naar verbindingen? Ook gaat het over de machtsverhoudingen tussen de sectoren alsmede hun productievolumes.

Cultuur

“The cognitive, discursive, normative and ideological aspects of functioning involved in the sense-making (following Geertz’, (1973) interpretation of culture roughly) of practices.” (Haan & Rotmans 2008: 5)

- “Boer-zijn”** Dit aspect beschrijft wat het inhoudt om boer te zijn. Bewerkt een boer het land? Is hij manager of entrepreneur of alles tegelijk? Hier valt ook het aantal boeren en hun inkomen onder.
- Economisch denkpatroon** Hier gaat het over de basis van economisch handelen. Gaat het om de prijs, of is het handelen gebaseerd op duurzaamheid? En ook de verhouding van de lange tot de korte termijn.
- Maatschappij** De verhouding van de landbouw tot de maatschappij staat hier centraal. Wat zijn de eisen van de maatschappij aan de landbouw (zoals dierenwelzijn, voldoende en gevarieerd voedsel, etc.)? Wat verwacht de landbouw van de maatschappij (licence to produce)? Hieronder vallen ook vragen rondom gentechnologische oplossingen.

Werkwijze

“The routines, habits, formalisms, procedures and protocols by which actors, which can be individuals, organisations, companies, etc., maintain the functioning of the societal system.” (Haan & Rotmans 2008: 5)

- Milieu** De gevolgen van de landbouw voor de leefomgeving, het klimaat, de bodem en het water zijn onderdeel van dit aspect. Milieu wordt vaak beschreven in termen van menigten van fosfaat of ammoniak, uitstoot van

broeikasgas, stankoverlast en overmatig gebruik van gewasbeschermingsmiddelen.

Samenwerkingsverbanden Hier gaat het vooral om het samenwerken. Wie doet dat en welke vormen bestaan er. Zijn er ideeën over sector- of ketenoverkoepelende samenwerking en wie neemt eraan deel of het initiatief ervoor?

Vormen van landbouw Dit aspect gaat in op de verschillende vormen van landbouw. Er wordt gesproken over verbrede landbouw (recreatie, natuurbeheer), intensieve of extensieve landbouw, maar ook multifunctionele landbouw waar de zorglandbouw onder valt. Agroparken zijn een vorm, en biologische landbouw een andere.

1.3. Leeswijzer

In hoofdstuk 2 worden de *Richtingen in het maatschappelijke veld*, de perspectieven van de vier maatschappelijke spelers, beschreven en met elkaar vergeleken.

In hoofdstuk 3 staat *Duurzaamheid* centraal. De noties van duurzaamheid die aanwezig zijn binnen de vier perspectieven worden beschreven en met elkaar vergeleken.

In hoofdstuk 4 worden *Conclusies* getrokken en een aantal aanbevelingen, voortkomend uit de toepassing van het transitie monitoringsraamwerk, gegeven.

2. Richting in het maatschappelijk veld

Dit hoofdstuk beschrijft de *perspectieven* van de vier spelers op de landbouw in Nederland. Het perspectiefbegrip is het centrale begrip van een actorgerichte variant van procesmanagement, ontwikkeld door Diepenmaat (zie tekstbox 2).

De beschrijvingen zijn gestructureerd langs de drie dimensies van structuur, cultuur en werkwijze en daarbinnen langs de veertien aspecten. Uit deze beschrijvingen komen verschillende leermomenten naar voren, die samen met enkele conclusies aan het einde van dit hoofdstuk staan.

2.1. LEI

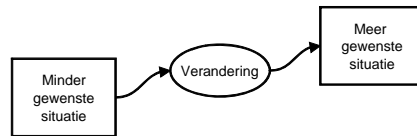
Het toekomstbeeld van het LEI is in essentie een referentiescenario. Het is berekend uitgaande van bepaalde veronderstellingen. Het LEI beschrijft de toekomst als volgt:

“De verwachte, productieverhogende technologische ontwikkeling gekoppeld aan een beperkte groei van de vraag leidt tot lagere reële prijzen. Dit betekent dat het aandeel van de landbouw in de economie en de werkgelegenheid in de landbouw verder afneemt. De blijvers vergroten hun bedrijf, gaan in deeltijd werken of kiezen voor verbreding. Het kennisintensieve en exportgerichte Nederlandse agrocomplex blijft echter relatief groot ten opzichte van andere Europese landen” (LEI 2009: x, xi)

Structuur in het heden

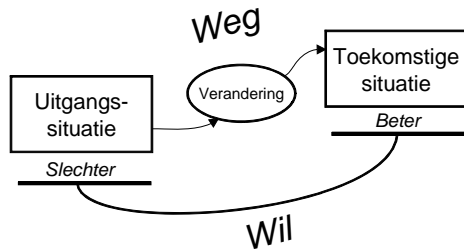
De land- en tuinbouwsector is de grootste *ruimtegebruiker* in Nederland. De sector is sterk verweven met de wereldeconomie, waardoor de exportafhankelijkheid groot is, maar ook de concurrentiekracht (*markt*). Wijzigingen in het EU-beleid, bij WTO afspraken en binnenlands beleid worden toegelicht. In zijn algemeen beperkt het beleid de toename van de productie. De *sector* draagt 9% aan de Nederlandse economie bij en 10% aan de werkgelegenheid (in 2006). De glastuinbouw is belangrijker geworden, terwijl de grondgebonden veehouderij minder belangrijk is. De betekenis van de andere deelsectoren is gelijk gebleven. In de *keten* neemt het aandeel toeleverende bedrijven toe, terwijl het aandeel aan primaire land- en tuinbouwbedrijven afneemt. Er is meer aandacht voor be- en verwerking, en er is een betekenisvolle voeding- en genotmiddelenindustrie. De *randvoorwaarden* waarbinnen de sector opereert zijn volgens het LEI gunstig: de natuurlijke en geografische omstandigheden (infrastructuur, afzetmarkt dichtbij) zijn voordelig net als de voorhanden *kennis* en de technologische mogelijkheden. Alleen de relatief hoge grondprijzen zijn een knelpunt voor de sector. Andere randvoorwaarden zijn de wereldwijde bevolkingsgroei en de verandering van *energieprijzen*

Intentionele verbetering in maatschappelijk perspectief (Diepenmaat 1997, 2009a, 2009b, forthcoming). Ieder perspectief, zo ook een verbeterperspectief bestaat uit dezelfde drie onderdelen: een uitgangssituatie in het heden, een veranderproces en een resulterende situatie in de toekomst. Maar verbeteringen voegen aan veranderperspectief een normatief element toe. De bezitter van het verbeterperspectief *vindt* er iets van. Hier treedt dus de actor op het toneel. Een *minder* gewenste uitgangssituatie verandert - vaak door ingrijpen - in een *meer* gewenste resulterende situatie, althans vanuit het standpunt van deze actor (zie figuur 3: het hoogteverschil tussen links en rechts suggereert de verbetering).

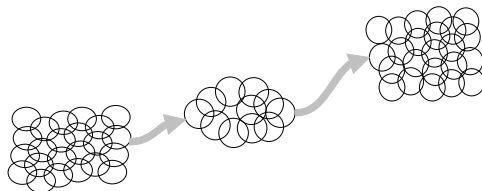
Figuur 3: Verbeterperspectief

Simultaan met het ontwikkelen van een verbeterperspectief ontstaat bij de drager van dit perspectief een *intentionele logica*: een drang tot verbeteren die het verbeterperspectief steeds aantrekkelijker, en uiteindelijk zelfrealiserend maakt. Deze intentionele logica werkt als volgt. Het *verschil* tussen de minder gewenste uitgangssituatie en de meer gewenste resulterende situatie veroorzaakt bij de bezitter van het perspectief een spanning, potentie, drang, een *wil*. De *verandering* beschrijft voor hem een route, een begaanbare *weg*. Zodra er sprake is van afdoende wil én een afdoende begaanbare weg (zie figuur hieronder), gaat de actor onderweg. De actor zal stappen nemen die het verbeterperspectief ook daadwerkelijk realiseren, en de verbetering trachten te verzilveren¹.

Figuur 4: Intentionele logica vereist wil én weg

Ook in complexe situaties gaat bovenstaand verhaal onverkort op. Het cruciale verschil is dat het Multi-actor verbeterperspectief betreft (zie hieronder). Dit houdt concreet in dat iedere partij zijn eigen perspectief heeft, en dat daarbovenop ook samengestelde noties van identiteit ontstaan (collectief actorschap). Vergelijk dit met een voetbalteam, waarin eenieder zijn eigen doelen heeft, maar er ook een gezamenlijke identiteit en activiteit bestaat. Houdt een Multi-actor perspectief ook uitdrukkelijk rekening met de actoren eromheen (ook toekomstige generaties), dan is sprake van een duurzaamheidsnotie, en een *maatschappelijk perspectief*.

Figuur 5: Multi-actor perspectief (cirkel = actor)

Tekstbox 2: Intentionele verbetering in maatschappelijk perspectief

... en in de toekomst (2020)

In 2020 zal de landbouw over minder *ruimte* beschikken. Het *beleid* is veranderd. Binnen de EU zijn de melkquotering en de verplichte braak afgeschaft, de bijmengplicht voor biobrandstoffen is in gang getreden en er is een uitgebreid plattelandsbeleid. Binnen de WTO is de wereldmarkt verder geliberaliseerd en op nationaal niveau blijft onder andere de derogatie van de nitraatrichtlijn ongewijzigd. De exportafhankelijkheid (*markt*) van de *sector* neemt verder toe. Het LEI beschrijft uitgebreid de prijs- en productieontwikkelingen voor de deelsectoren (akkerbouw, tuinbouw, grondgebonden veehouderij en intensieve veehouderij). Een voorbeeld zijn de uiteenlopende ontwikkelingen binnen de veestapel: rundvee neemt met 2% toe en ook de leghennenstapel groeit, terwijl het aantal varkens met 10% achteruitgaat. Het grondgebonden veehouderijcomplex blijft het belangrijkste maar ook de betekenis van de tuinbouw neemt toe. Het aandeel van het agrocomplex in de nationale toegevoegde waarde en werkgelegenheid neemt verder af. Binnen de *keten* nemen de prijzen in de verwerkende industrie sterker toe dan in de primaire sector. Als *randvoorwaarde* is alleen de demografische ontwikkeling en de welvaartsgroei genoemd. *Kennis* komt vooral in vorm van technologische vernieuwing ter sprake. Deze zal helpen om bij toenemende productie de milieu-, energie- en kwaliteitsproblemen op te lossen. De sector zou wellicht een rol kunnen spelen in opslag en productie van *energie* (biobrandstoffen).

Cultuur in het heden

Er bestaan hoge *maatschappelijke* eisen wat betreft de wijze van produceren en de voortgebrachte producten (rond bijv. milieu, dierenwelzijn). De consumptiepatronen van voedsel veranderen en het imago van de landbouw wordt slechter naarmate de industriële bedrijvigheid bij de voedselproductie toeneemt. Verder zijn de *boeren* onderhevig aan grote verschillen in inkomen en resultaten, het aantal bedrijven daalt. Het *economisch denkpatroon* wordt niet expliciet aangesproken.

... en in de toekomst (2020)

Er zijn nog steeds hoge *maatschappelijke* eisen wat betreft milieu, dierenwelzijn en consumentenvoorkeuren. Laatstgenoemde veranderen ook door de groeiende welvaart. In 2020 zijn er minder *boeren*, de werkgelegenheid daalt en ook het aantal land- en tuinbedrijven daalt aanzienlijk (van 75.000 in 2008 naar 50.000 in 2020). Het *economisch denkpatroon* wordt niet expliciet aangesproken.

Werkwijze in het heden

Het verbeteren van de *milieuprestaties* loopt sinds 2000 moeizaam. De schaalvergroting zet zich voort als een *vorm van landbouw*, maar er zijn ook veel kleine bedrijven met parttimers. Naast conventionele landbouw is er ook biologische

landbouw te vinden. Ongeveer 20% van de bedrijven breidt hun activiteiten uit. Zij doen aan natuurbeheer, recreatie, zorg, verhuur van ruimte voor stalling en opslag en de productie van energie. Daarnaast zijn sommige ook aan het verdiepen door te verpakken op het bedrijf en direct aan de consument te verkopen.

... en in de toekomst (2020)

Het verder verbeteren van de *milieuprestaties* loopt nog steeds moeizaam, ook al is het mogelijk dat milieuproblemen zich door technologische vernieuwing oplossen. De *vormen van landbouw*, die al in het nu te onderscheiden waren, zetten zich voort, zowel de trend naar schaalvergroting als ook verbreden en verdiepen. *Samenwerking* van verschillende partijen komt ter sprake als het gaat om het voorkomen van ongezonde voeding (producenten en andere aanbieders) en bij innovaties en vernieuwende investeringen (met andere sectoren en bedrijven zoals elektronica, chemie, machinebouw).

2.2. SNM

Het toekomstbeeld van de SNM wordt – in tegenstelling tot die van het LEI – wel een visie genoemd, één op de overgang naar een duurzame landbouw in de komende dertig jaar. Evenals het rapport van het LEI kenmerkt de visie van SNM zich door de gedetailleerde kwantitatieve doelstellingen. Als discussiestuk gaat het vooral in op milieuaspecten en aspecten van ruimte, dierenwelzijn en economie en maar beperkt op multifunctionele en verbrede landbouw, milieukenmerken, marktontwikkelingen en het EU-landbouwbeleid. Dit is in de volgende analyse terug te zien, waar het heden bijna uitsluitend in milieuaspecten beschreven wordt. Andere aspecten van het heden zijn impliciet en kunnen meestal uit het beschreven toekomstbeeld herleid worden. Omdat het rapport als doel had een bijdrage te leveren aan het NMP4, worden er vooral beleidsaanbevelingen gedaan.

De SNM pleit voor:

“een ingrijpend aangepast landbouwbeleid dat inzet op zowel systeeminnovaties en technische maatregelen als productiebeperking en extensivering, dus het houden van minder dieren per hectare. Ook in de plantaardige sectoren is extensiever bouwplan gewenst. Met zulk ingrijpend beleid kan de variatie in soorten en leefgebieden in Nederland behouden blijven. [...] de hardnekkige problemen aanpakken die de land- en tuinbouw (mede) veroorzaakt. Het kabinet wil ook dat de prijzen van land- en tuinbouwproducten de waarheid vertellen: het milieu moet in de prijs worden verdisconteerd.” (SNM 2001: 13)

Structuur in het heden

De landbouw legt beslag op de *ruimte* ten koste van de natuur. Het EU landbouwbeleid is nog gebaseerd op doelstellingen van eind jaren '50 (zoals marktstabilisatie, goed inkomen voor boeren en lage prijs voor consument). Bijna alle directe *energie*verbruik in de landbouwsector gebeurt door de glastuinbouw en het indirecte *energie*verbruik in de veehouderij (bijv transport). De Nederlandse landbouw is internationaal gericht (*markt*). Er wordt weinig expliciet gezegd over *kennis, keten, sector of randvoorwaarden*. Uit de toekomstbeschrijving werd impliciet duidelijk, dat er nu op intensieve, industriële manier landbouw bedreven wordt, met een grote veestapel en een op export gerichte *sector*.

... en in de toekomst (2030)

Het landbouwareaal is 25% kleiner geworden. Er is *ruimte* waar of de natuur of de productie centraal staat, en ruimte waar beide naast elkaar bestaan. De *sector* is multifunctioneel. Glastuinbouw, bollen, boom- en fruitteelt zijn niet verder uitgebreid. Niet grondgebonden bedrijven worden als industriële activiteit gezien. De veestapel krimpt aanzienlijk: 70-75% minder melkkoeien, 30-40% minder varkens en 30-50% minder kippen. Het veevoer wordt in de regio geproduceerd. Zelfs met deze productiebeperkingen is Nederland nog een netto exporteur (*markt*). De SNM zet vooral in op *beleids*veranderingen. Het EU landbouwbeleid is compleet herzien (bijv. behoud van landbouwactiviteiten met voordelen voor natuur, landschap en mensen of productie van voldoende voedsel voor een eerlijke prijs). Er is een EU plattelandsbeleid en de exportsubsidies zijn afgebouwd. De overheid stimuleert onderzoek (*kennis*) en zet in op systeeminnovaties, technische maatregelen, productiebeperking (20-70%), extensivering en het duurzaam gebruik van hulpbronnen. Technologische mogelijkheden worden benut tenzij zij tot afwenteling leiden en vooral daar waar ze de milieuproblemen tegengaan. Ook financiële instrumenten zoals natuur- en landschapsbetalingen, inclusief vergoedingen voor waterbeheer en duurzame energieproductie zijn beleidsonderdeel. Biologische producten krijgen een relatieve btw verlaging. *Ketens* zijn korter (regionale markten) en duurzaam, en die van de biologische landbouw gentechniekvrij. De glastuinbouw gebruikt fors minder fossiele *energie* en de agrosector produceert energie. Er zijn regulerende energieheffingen ingevoerd die als subsidie naar burgers en bedrijven gaan om energie te sparen of duurzaam te produceren.

Cultuur in het heden

De landbouw houdt het Nederlandse cultuurlandschap in stand. Er bestaat geen *maatschappelijk* draagvlak voor industriële intensieve veehouderij (bvb. varkenflats). Voedsel wordt steeds goedkoper en de *boer* verdient steeds minder. Er heerst het klassieke markt- en prijsbeleid (*economisch denkpatroon*).

... en in de toekomst (2030)

De consument en de *maatschappij* hebben een nieuw geweten. Genetische modificatie is geen onderdeel van de normale werkwijze geworden, noch bij voedselgewassen noch bij landbouwhuisdieren. In de *nieuwe economie* worden consumenten gestimuleerd om meer te betalen voor hun voedsel. De milieukosten worden in de prijs van een product mee verrekend. Er komt basale marktondersteuning (bijv. oogst- of inkomensverzekering, bodemprijzen) als sociaal-economisch vangnet en financiële beleidsinstrumenten voor de *boeren*. Deze profiteren van gedeeltelijk vast inkomen (door financiële beleidsinstrumenten zoals omschakelpremies, vergoedingen voor waterbeheer en eventuele duurzame energieproductie).

Werkwijze in het heden

De landbouw veroorzaakt met giftige stoffen zoals bestrijdingsmiddelen, zware metalen en andere afvalstoffen vele *milieuproblemen*. De ammoniak is verantwoordelijk voor de verzuring, en het nitraat en fosfaat voor de vermesting van de bodem. De broeikasgassen zijn slecht voor het klimaat. Er is verdroging en watervervuiling met algengroei. Ook laat de voedselproductie natuurarealen in andere landen verdwijnen. Het zijn de intensieve *vormen van landbouw* die problemen veroorzaken, zoals intensieve plantaardige productie en intensieve veehouderij.

... en in de toekomst (2030)

Door emissiebeperkende maatregelen (bijv. lager kunstmestgebruik, verlaging van bestrijdingsmiddelengebruik en kleinere veestapel) gaat het beter met het *milieu*. Er zijn strakke milieunormen voor alle sectoren en het dierenwelzijn is verbeterd door 50% van de dieren biologisch te houden. Op 50% van het areaal wordt biologische landbouw bedreven. De intensieve *vormen van landbouw* hebben plaatsgemaakt voor een extensieve productie. Het grondgebonden bedrijf heeft nu ook een natuur en landschapsfunctie. Naast voedselproductie biedt het ook natuur, water(berging), energie en recreatiemogelijkheden. *Samenwerkingsverbanden* tussen alle maatschappelijke actoren is een eis om duurzame landbouw te bereiken.

2.3. CLM

Het toekomstbeeld van CLM is een visie op de landbouw. De situatie in 2030 wordt als volgt beschreven:

“Vandaag, in 2030, heeft de sector na decennia zoeken, vernieuwen, samenwerken, concurreren, vallen en opstaan een hoge graad van

duurzaamheid bereikt. Niet alleen volgens in Nederland gehanteerde indicatoren, maar ook naar internationale maatstaven. Als het gaat om een hoogproductieve, duurzame en multifunctionele landbouw in een verstedelijkte omgeving is Nederland terug in de kopgroep.” (CLM 2002: 14)

Structuur in het heden

De Nederlandse landbouw ziet zich geconfronteerd met toenemende *ruimteclaims* van andere delen van de samenleving (zoals woningbouw, infrastructuur, natuur en water). Als *randvoorwaarden* voor de sector zijn de hoge grondprijzen te noemen. De *sector* is onderverdeeld en in zijn geheel onderhevig aan spanningen om zowel aan de eisen van de markt als ook aan de eisen van de samenleving te voldoen. De *keten* zelf wordt gedomineerd door de groeiende macht van supermarkten (hogere eisen en lagere prijzen). Op de globale *markt* heeft de Nederlandse landbouw een goede positie, alleen in Duitsland heeft deze een slecht imago. Het *beleid* wordt als generiek beschreven en de wijziging van de EU subsidie (van landbouwproductie naar inkomenstoeslagen) uitgelegd.

... en in de toekomst (2030)

In 2030 is er alleen *basisbeleid* wat betreft milieu, natuur, landschap, welzijn, diergezondheid en arbeidsomstandigheden. De overheid is tot facilitator geworden, financiert groene diensten en honoreert duurzaamheidsvereenkomsten door ze algemeen verbindend te verklaren. Het EU landbouwbeleid is nu plattelandsontwikkeling en iedere vorm van handel die duurzame landbouw bedreigt wordt ontmoedigd. Er wordt minder op verre *markten* geconcentreerd en meer op regionaal niveau georganiseerd. De gevaren van de biologische globalisering zijn erkend daarom is er minder handel in verse producten en meer in bewerkte producten. De *sector* is nog steeds onderverdeeld in sectoren, die op een kleinere *ruimte* concurreren. De melkveehouderij blijft bestaan, maar de akkerbouw en de intensieve veehouderij krimpen om respectievelijke 60% en 50%. Alle sectoren slagen in het produceren van *energie* (zon, wind, biogas) en de klimaatneutrale kas is standaard. Hechte samenwerking binnen de *keten* is het middel om het vertrouwen van de klant te winnen.

Cultuur in het heden

In de *samenleving* speelt het thema voedselveiligheid. Bij het onderliggende *economisch denkpatroon* gaat het vooral om bulk-productie en een lage kostprijs. De *boeren* zelf voelen zich miskend, laten zich uitkopen en kiezen voor een ander vak. Er zijn minder jongen die het overnemen.

... en in de toekomst (2030)

De Nederlandse bevolking toont weerstand tegen industriële vormen van veehouderij (ook agroproductie-parken). Maatschappelijke organisaties hebben duurzaamheidsranglijsten opgesteld. In zijn geheel is de relatie tussen landbouw en *samenleving* verbeterd. Dat komt mede door nieuwe vormen van arbeidsorganisatie binnen de landbouw. Het werk is gebaseerd op samenwerkingsverbanden en minder op gezinsbedrijven. Drie verschillende vormen zijn bekend; 1) het zelfstandige bedrijf waarin de *boer* een vrije ondernemer is, 2) het ketenbedrijf is een beursgenoteerde ketenholding waarin de boer franchisenemer is en 3) het omgevingsbedrijf waarin de boer een partnerschap met een of meer maatschappelijke partners aangaat (zoals drinkwaterbedrijf, pensioenfonds, natuurorganisatie, groep consumenten, bank, verzekeringsmaatschappij). Het onderliggende *economisch denkpatroon* baseert zich op nieuwe vormen van marktwerking waar duurzaamheidsconcurrentie overheerst. Er zijn nieuwe markten voor groene diensten ontstaan en nieuwe geldstromen. Het accent ligt nu op kwaliteit, differentiatie en toegevoegde waarde. Traceerbaarheid en certificering spelen een belangrijke rol.

Werkwijze in het heden

Er zijn duidelijke *milieuproblemen* rond fosfaat en ammoniak maar ook rond mestoverschot, emissie van broeikasgassen, uitbraken van dierziekten als BSE en MKZ en andere. Er zijn al beginselen te zien van nieuwe *samenwerkingsverbanden* tussen boeren en milieucoöperaties, natuurverenigingen of watercoöperaties voor het leveren van groene diensten. De landbouw heeft verschillende *vormen*: biologische landbouw met streekproducten, minder monofunctionele en meer multifunctionele landbouw op basis van grondgebonden landbouw (leveren van groene diensten), en ook schaalvergroting.

... en in de toekomst (2030)

Vanaf 2025 is de land- en tuinbouw een klimaatneutrale sector. De *milieuproblemen* zijn verleden tijd en de biodiversiteit is blijven bestaan en wordt verder gestimuleerd. De bioveiligheid is zeker gesteld omdat ecologische veerkracht het nieuw paradigma is geworden. Er is *samenwerking* tussen alle spelers inclusief maatschappelijke organisaties. Deze verbanden zijn in samenstelling ad hoc maar niet vrijblijvend. Er is nu sprake van de 'groene zeshoek' (LNV, Tweede Kamer, landbouw, maatschappelijke organisaties, waterbeheerders en supermarkten, en ad hoc ook energiebedrijven en de voedingsmiddelenindustrie). Er ontstaan vooral ook tussen burger en boer nieuwe relatienetwerken en coalities. Er is een combinatie van landbouwfuncties (voedselproductie) met collectieve groene en blauwe diensten en andere nevendiensten (zoals energie). Ook de mainstream *vormen van landbouw* produceren op een meer ecologische manier met meer belangstelling voor natuurlijke mechanismen (vruchtwisseling etc.) wat geen afkeer van technologie betekent. Bedrijven zijn of high tech of high eco of een combinatie van beide. In zijn geheel

verdwijnen kleinere bedrijven en er is hoogwaardige specialisatie door verbreding en parttime boeren.

2.4. TransForum

De visie van TransForum wordt als volgt toegelicht:

“De toekomst is aan Duurzame Delta Landbouw [nu: Metropolitane Landbouw]. Dit is een bewust ontworpen systeem waarbinnen verschillende partijen diepgravend samenwerken. Doelbewust worden nieuwe verbindingen gelegd: tussen producenten, tussen sectoren, tussen grondstoffen-, energie- en afvalstromen, tussen verschillende waarden, tussen afzonderlijke stakeholders. Door agroproductie op een verantwoorde wijze in te bedden in een metropolitane omgeving wordt geprobeerd om – deels met elkaar botsende - eisen op het vlak van ecologie, economie en ruimtetoedeling met elkaar te rijmen. De inzet is om optimaal gebruik te maken van de kracht van de metropolitane omgeving: logistieke knooppunten, hechte netwerken, trendsettende consumenten, een grote en kwalitatief diverse voedselbehoefte, een sterk organisatievermogen, de uitgebreide flow van kennis, geconcentreerde koopkracht.” (TransForum 2009b: 2)

Structuur in het heden

In het heden constateert TransForum een complexe bestuurlijke omgeving waarin taaië instituties zoals verouderde regels, terughoudende toezichhouders en bestaande machtsverhoudingen belemmerende factoren voor innovatie kunnen zijn. Het Nederlandse agro-innovatiebeleid is vooral gericht op het opstellen van plannen. De landbouw ageert binnen *randvoorwaarden* zoals: verstedelijking, bevolkingsgroei in steden, hoge bevolking- en bebouwingsdichtheid, fijnmazige infrastructuur en specifieke ligging. Door de voortschrijdende verstedelijking raken stad en platteland steeds meer met elkaar vervlochten waarbij laatste ook steeds meer rollen moet vervullen (educatie, recreatie, wonen en werken, producent van voedsel enzovoort). De verwevenheid maakt strijd om invulling van *ruimte* steeds heviger en het beslag van de landbouw op de steeds schaarser wordende ruimte staat ter discussie. De *sector* zelf is gekarakteriseerd door een sterke gerichtheid op efficiëntieverhoging, met bijna industrieel karakter terwijl de focus op internationale ontwikkelingen ligt – er is een open economie en een open handelsklimaat (*markt*). De *afzetketens* zijn naast elkaar georganiseerd, en niet transparant, met de producent en consument ver uit elkaar. Qua *kennis* beschikt Nederland over expertise over multifunctioneel ruimtegebruik, is open voor duurzame ontwikkelingen zoals cradle-to-cradle en ketenregie. Er bestaat geavanceerde (toepasbare) kennis niet alleen over landbouw, voedselproductie en moderne agrologistiek maar ook over het karakter van

veranderingsprocessen. Hoewel de vernieuwingsbereidheid hoog is, lopen innovaties bijna altijd tegen belemmeringen aan omdat ze niet binnen de bestaande regelgeving passen. De landbouw maakt overvloedig gebruik van de steeds schaarser wordende hulpbronnen als water en *energie*.

... en in de toekomst (?)

Het Nederlandse agro-innovatie*beleid* moet zich explicieter richten op samen investeren en samen oogsten om effectievere samenwerking tussen kennisinstellingen, overheden, maatschappelijke groepen en bedrijven te bevorderen. Ook in toekomst zijn er *randvoorwaarden* voor de landbouw en volgens TransForum haalt de sector zijn voordeel hieruit. Of dat nu de metropolitane omgeving, logistieke knooppunten, hechte netwerken, trendsettende consumenten, grote en kwalitatief diverse voedselbehoefte, sterk organisatievermogen, geconcentreerde koopkracht of de specifieke geavanceerde Nederlandse *agrokennis* is. De nieuwe verbindingen tussen stad en landbouw zijn gebaseerd op een breed maatschappelijke draagvlak en zijn inspiratiebronnen voor duurzame innovaties die het milieu respecteren, het welzijn van dier en mens verbeteren en winstgevend zijn. De *ruimte* is nog steeds ingedeeld in stedelijke en landschappelijke gebieden die zich met elkaar verbinden voor een duurzame ontwikkeling. Ruimte wordt multifunctioneel en voorziet in verschillende behoeftes tegelijk: toerisme, recreatie, wonen, werken en voedselproductie. De *sector* zelf doorbreekt de scheidlijnen binnen de deelsectoren en naar andere maatschappelijke sectoren (bijv. afval als grondstof, energieproductie, zorgboerderijen). Daarnaast worden ook langs de keten verbindingen geschapen. Metropolitane landbouw is ingebed in de regionale context (*markt*) en wordt tot een *energie*producerende sector, bijv. door samenwerking met energiebedrijven of door energieproducerende kassen.

Cultuur in het heden

Het onderliggende *economische denkpatroon* is gebaseerd op de economische rentabiliteit op de korte termijn. Het gaat om het onderhandelen van belangen, waar iedereen zoveel mogelijk resultaat voor zich zelf wil boeken. Dit leidt tot een voor ieder suboptimaal duurzaamheidsresultaat. Vervolgens bleef de consument voortdurend om hogere kwaliteit tegen lagere prijzen vragen terwijl hij de milieuvuiling, die daardoor ontstond, accepteerde. Nu zijn er veel discussies over de milieu- en maatschappelijke invloeden van de landbouw (ruimtebeslag, dierenwelzijn, milieuaspecten). Er is weerstand tegen moderne productiewijzen vooral vanwege hun gebrekkige duurzaamheid, maar ook omdat mensen nauwelijks meer weten hoe hun voedsel geproduceerd wordt. De Nederlandse *samenleving* laat een hoge maatschappelijke organisatiegraad zien en het klimaat voor verduurzaming is gunstig. Volgens TransForum zitten vertrouwde denkgewoonten en veilige handelingspatronen verandering in de weg. TransForum maakt ook een onderscheid tussen de consument die alleen op het prijskaartje let en de burger die zich vervolgens opwindt over CO₂-uitstoot, dierenwelzijn enzovoort. De *boer* levert

traditionele agrarische producten en diensten en laat ook tekenen zien van vernieuwend ondernemerschap.

... en in de toekomst (?)

In het nieuwe *economische denkptraon* gaat het erom het streven naar winst te combineren met een oriëntatie op de verwezenlijking van meer algemeen maatschappelijke doelen. Bedrijven en stakeholders (kennisinstellingen, overheden, maatschappelijke organisaties) weten door (3P) waarden te verbinden gezamenlijk waarde te creëren ('connected value creation') waardoor een groeiende maatschappelijke behoefte op een adequate wijze vervuld wordt. Dit wordt verankerd in werkbare businessplannen. De duurzamere productie wordt door de samenleving geaccepteerd en gewaardeerd. De agrosector voldoet aan de behoefte van de *samenleving* aan voldoende, gezond, divers en duurzaam geproduceerd voedsel. En ook aan vele andere behoeftes door hoogwaardig en multifunctioneel gebruik van de hen omringende ruimte (zoals het welzijn van mens en dier, een aantrekkelijk landschap, zorg en onderwijs). De actievere communicatie van producent en consument heeft voordelen voor beiden (weloverwogen keuzes en leren kenen van doelgroep) en zorgt voor maatschappelijk draagvlak. De *boer* is een succesvolle agrarische ondernemer die agrarische bedrijvigheid met bestuurlijk en maatschappelijk draagvlak kan koppelen. Zijn voedselproductie blijft rendabel en door het professioneel behandelen van bijproducten heeft hij een goede aanvulling op zijn inkomen. Ook is hij georiënteerd op de markt en is hij geïntegreerd in de gehele waardeketen en het agrofoodstelsel.

Werkwijze in het heden

De landbouw veroorzaakt luchtvervuiling door uitstoot van broeikasgassen die het klimaat bedreigen, en stankoverlast. Ook *milieuv*vuiling wordt veroorzaakt door het overvloedig gebruik van voedingsstoffen en gewasbeschermingsmiddelen en daardoor zijn de biodiversiteit en het landschap aangetast. De bodem is verontreinigd, en energie en water worden in overvloed gebruikt. Op dit moment wordt de landbouw gedomineerd door intensieve en grootschalige *vormen van landbouw* en veeteelt maar de expertise over multifunctionaliteit (agroparken, leisure landschappen, diverse boerentradities zoals gezinsbedrijf en zorgboerderijen) is er al aanwezig. Bedrijven zijn in steeds grotere mate gespecialiseerd. Nieuwe vormen van *samenwerking* groeien, maar er is ook gebrek aan eigenaarschap en diffuse spreiding over vele stakeholders.

... en in de toekomst (?)

Nieuwe verbindingen tussen landbouw en stad respecteren het *milieu* en verminderen negatieve effecten. Onder metropolitane landbouw kunnen allerlei *vormen van landbouw* en inrichting van de agroproductieketen vallen. De producten en diensten gaan verder dan agrarische productie (bijv. agropark) en houden ook bijv. recreatie, toerisme, dagbesteding, zorglandbouw en educatie in. Door

samenwerking met andere branches en sectoren ontstaan heel andere marktproposities (bijv. landbouw en energiebedrijven). Biologisch en intensief, kleinschalig en grootschalig bestaan naast elkaar. Terwijl binnen steden vooral niet-grondgebonden landbouw (duurzame intensivering) en zorglandbouw domineert is buiten steden vooral grondgebonden landbouw te vinden. Er is *samenwerking* door het aangaan van nieuwe verbindingen – het kenmerk van alle vormen van metropolitane landbouw. Verbindingen tussen verschillende sectoren uit de landbouw, samenwerkende (toekomstige) ketenpartijen, actoren uit de landbouwwereld en uit andere economische sectoren (zorginstellingen, energiebedrijven), uiteenlopende partijen uit het traditionele en het nieuwe maatschappelijk middenveld, de overheid en de andere betrokken stakeholders of combinaties van deze categorieën. Verschillende vaak onverwachte partijen werken diepgravend en blijvend samen. Partners in nieuwe vormen van privaat-publieke samenwerking zijn overheden, maatschappelijke organisaties, ondernemers en wetenschappelijke instituten. De landbouw heeft nu een breder aanbod aan producten en diensten, een aantrekkelijk landschap, dierenwelzijn, zorg, onderwijs en duurzame ontwikkeling.

2.5. Lessen en Conclusies

In wat volgt wordt ingegaan op verschillende lessen en daaruit volgende eerste aanbevelingen, die uit de analyse en de beschrijving van de verschillende perspectieven langs de veertien aspecten naar voren komen.

Er kan worden geconstateerd, dat Metropolitane Landbouw invulling geeft aan alle veertien aspecten en in dit kader een complete visie is. Sommige aspecten zijn gedetailleerd beschreven, zoals de samenwerking en de vormen van landbouw. Andere staan open voor een verdere versteviging en verrijking. Daarbij valt in het bijzonder te denken aan 'beleid', 'milieu', 'kennis' en 'markt', omdat deze nogal minder aandacht krijgen in de uitwerking.

Een andere leerervaring heeft betrekking op de presentatie van de visie. De drie andere maatschappelijke spelers hebben *een* document geschreven in welke hun perspectieven weergegeven worden⁶. Voor TransForum geldt op dit moment nog, dat er vele documenten zijn, die elk een versie van de visie in een ander stadium en met andere zwaartepunten weergeven – een bundeling ervan zou helderheid naar de maatschappij geven over waar TransForum naartoe werkt. Dat betekent niet meteen dat de visie in steen gemetseld is of opeens een blauwprint wordt.⁷

---

⁶ Alleen voor het CLM is een tweede document mee aangehouden voor de analyse. Het gaat daarbij om een uitdieping van bepaalde aspecten van het eigenlijke visiedocument.

⁷ In februari 2010 werd de brochure "Landbouw en Stad: een duurzaam samenspel" gepubliceerd welke op de interactie van de landbouw met zijn omgeving ingaat. De brochure

Ook geven de andere drie toekomstbeelden een tijdstip van realisering aan. Deze ontbreekt bij TransForum. Aan de ene kant zou het aangeven van een tijdstip voor realisering de urgentie van dit maatschappelijk vraagstuk verhogen en de vrijblijvendheid eruit halen, en dit is dan ook gangbare praktijk. Aan de andere kant is de nadruk erop, dat 'Metropolitane Landbouw' nu al gebeurd en niet pas in verre toekomst, het is dan meer als een richtsnoer op te vatten. Deze opvatting is in lijn met TransForum's notie dat veranderingen in de landbouw zich geleidelijk en niet schoksgewijs voltrekken.

De spelers bewegen zich in verschillende discoursen. Terwijl de SNM vooral op het milieu ingaat en het LEI op de economie, staat voor TransForum vooral 3P-waarde creatie, ruimte en samenwerking centraal. Als men een breed publiek bij visieontwikkeling en/of -realisatie wil betrekken is het belangrijk om zich bewust te zijn binnen welk discours men bezig is en daarmee vervolgens rekening te houden.

De visie van CLM lijkt inhoudelijk op die van TransForum, vooral qua ruimteaspecten en vormen van landbouw. Inhoudelijk kan TransForum leren om ook de identiteit van de boer en zijn praktijken te benadrukken en in een maatschappelijk veld in te bedden. Van de visie van de SNM kan TransForum vooral leren om de rol van het beleid duidelijker neer te zetten. Bovendien, als men deze twee conclusies verder trekt, lijkt het erg waardevol om de rol van alle (direct of indirect) betrokken actoren duidelijk te beschrijven.

Om het een richting te laten zijn die maatschappelijke meerwaarde oplevert lijkt het belangrijk het wetenschappelijke concept 'Metropolitane Landbouw' en de visie 'Metropolitane Landbouw' duidelijk te onderscheiden. Een concept wordt vaak als iets objectiefs neergezet en vrij technisch beschreven en gepresenteerd. Een visie is echter iets normatief, dit is hoe TransForum de toekomst wil creëren en daar werkt ze naartoe. TransForum wil andere actoren tot verandering aanzetten. Het ziet het ontplooiën van 'verbindend leiderschap', dat is 'geworteld in een bewogen toekomstbeeld' als een 'sleutelvoorwaarde voor het welslagen van de nagestreefde transitie' (TransForum 2009b). Daarvoor is de visie 'Metropolitane Landbouw' op een wervende manier neer te zetten, die tot beweging aanzet. Een mogelijke suggestie is om de visie als verbeterperspectief te schetsen, bijv. in de vorm: "van ... naar ...." (zie Diepenmaat 2009a, 2009b, forthcoming).

Metropolitane Landbouw is al een vrij robuuste visie in het veld. Om ze verder te verrijken zouden sommige aspecten rijker ingevuld kunnen worden en de visie in een vrij toegankelijk document met al haar facetten neergezet worden. Inhoudelijk kan de visie profiteren door zich of van gaande discoursen af te zetten of aan te sluiten en de rollen van actoren inclusief bijkomende voordelen en vermeden nadelen duidelijker neer te zetten.

---

zelf is niet meegenomen in deze analyse, wel de brondocumenten waarop deze brochure is gebaseerd. Ze is een voorbeeld van hoe 'Metropolitane Landbouw' neergezet kan worden.

3. Noties van Duurzaamheid

In het transitie-monitoringsraamwerk (Diepenmaat & Taanman 2009: 43) wordt duurzaamheid gedefinieerd als “de mate waarin een specifieke situatie als maatschappelijk gewenst ervaren wordt”. Wat gewenst is moet je behouden of bereiken, wat ongewenst is moet je wegnemen of vermijden. Dit geeft duidelijk aan dat het normatieve concept duurzaamheid zowel een statische (manifeste onduurzaamheid) als een dynamische (duurzame ontwikkeling) kant heeft. Duurzaamheid is daarmee ook de kwaliteit van een visie of richting. De bijhorende stuurheuristic is *Veranderingen vinden plaats binnen Richtingen die Duurzaam zijn*. Naast de veranderingen die een visie inhoudt is vooral haar mate van duurzaamheid belangrijk. De analyse ervan gebeurt voornamelijk door momentopnamen, bijvoorbeeld duurzaamheidsanalyses⁸. Het is daarom belangrijk om steeds kritisch te vragen of de gekozen visie en de gemaakte veranderingen wel duurzaam zijn.

Elk maatschappelijke speler heeft zijn eigen invulling van het begrip “duurzaamheid”. Dit hoofdstuk gaat in op de noties van duurzaamheid die in de visies van de vier maatschappelijke spelers getoond worden. Centraal hier staat de vraag naar de expliciete definities, die de maatschappelijke spelers voor duurzaamheid aangeven, maar ook hoe ze daarnaast impliciet invulling aan geven.

3.1. LEI

Voor het LEI staat duurzaamheid als thema niet centraal in dit rapport. Er is dan ook geen expliciete definitie van ‘duurzaamheid’ gegeven, wel wordt er impliciet vaak naar verwezen.

Het thema duurzaamheid is iets dat de samenleving belangrijk vindt:

“Wel worden aspecten als kwaliteit, imago, bereidingsgemak en gezondheid en ‘duurzaamheidsaspecten’ als zodanig belangrijker dan de prijs van de producten” (LEI 2009: 25)

“Met oog op een duurzame ontwikkeling wordt de agrosector de laatste jaren ook beoordeeld op aspecten als dierenwelzijn, beheer en onderhoud van het landschap, voedselkwaliteit en –gezondheid” (Boone et al., 2007 in LEI 2009: 19)

Bedrijven spelen daarop in met duurzaamheidsverslagen. Als onderdeel van duurzame ontwikkelingen worden vooral en regelmatig milieuaspecten, zoals energieverbruik,

---

⁸ Zo wordt bijv. voor de projecten van TransForum een duurzaamheidsscan uitgevoerd, zie Blonk forthcoming.

emissies, transport (bvb. LEI 2009: ix, 12) maar ook arbeidsomstandigheden en werkgelegenheid genoemd.

Duurzaamheid wordt dan gezien als een externe omstandigheid voor de sector. Zo kan het feit dat duurzaamheid binnen overheden belangrijk is “gevolgen hebben voor de omvang en samenstelling van de productie” (LEI 2009: 95). Hierbij reageert dus de ‘productie’ op wensen van buiten, maar creëert niet proactief een eigen omgeving. De economische kant wordt benadrukt, er wordt bijvoorbeeld gezegd dat ook in 2020 de economische betekenis van de landbouwsector (gebaseerd op concurrentiekracht door groeiende productiviteit) zijn positie in de Nederlandse samenleving waarborgt. Daarnaast spelen verschillende omslagen een rol, die veranderingen brengen, en alleen *één* daarvan is de omslag van “bijna alleen ‘Profit’ naar PPP” (LEI 2009: 98)

Duurzaamheid of ‘duurzame ontwikkeling’ is iets, dat naast economische bedrijvigheid staat, daar geen deel van uitmaakt en er blijkbaar zelfs concurrerend mee is. Zo wordt de overheid gevraagd om te waarborgen dat, naast de maatschappelijke wensen waaronder duurzame ontwikkeling en dierenwelzijn, “ook het belang van de economische bedrijvigheid centraal staat” (LEI 2009: 100 eigen cursivering).

3.2. SNM

Ook de SNM geeft geen expliciete definitie van “duurzaamheid” maar gebruikt het woord “duurzaam” wel frequent. Dat begint al in de titel van de publicatie: “Op groene gronden. Toekomstvisie 2030: duurzame landbouw in harmonie met de natuur”. In haar impliciete invulling besteedt zij aandacht aan een balans tussen maatschappij, ecologie en economie.

Het gaat vooral om milieuaspecten. Daarnaast zijn ook voorbeelden te vinden waar op maatschappelijke en economische balans gelet wordt.

“De huidige land- en tuinbouw is ondanks recente milieuverbeteringen nog lang niet duurzaam te noemen. Problemen met mestoverschotten, dierenwelzijn en een hoog bestrijdingsmiddelen energiegebruik zijn nog aan de orde van de dag.” (SNM 2001: 45)

“Dit moet niet zo ver gaan dat er varkensflats gebouwd worden, want hiervoor bestaat om ethische en dierenwelzijnredenen geen enkel draagvlak bij consumenten, supermarkten, boeren en maatschappelijke organisaties. Deze technische ontwikkeling is maatschappelijk gezien dus niet duurzaam.” (SNM 2001: 25)

“Technische innovaties zoals ammoniakarme stallen kunnen in ecologische zin weliswaar duurzaam zijn, maar niet altijd in economische zin. Voor veel boeren zijn de investeringskosten te hoog.” (SNM 2001: 24)

Ook de discussie rond gentechnologie laat deze balans zien. Er worden maatschappelijke, ecologische en economische redenen⁹ naar voren gebracht om te beargumenteren, dat gentechnologie vooralsnog onwenselijk is. Volgens SNM (2001: 25) passen “genetisch gemodificeerde voedselgewassen en landbouwhuisdieren [...] niet in een duurzame landbouw”.

Ook het concept van afwenteling van risico's is onderdeel van haar begrip van duurzaamheid.

Zo is afwenteling op “toekomstige generaties, op biologische boeren, de agrobiodiversiteit, de natuur en de gezondheid” (SNM 2001: 25) niet wenselijk.

“Stichting Natuur en Milieu is voor het optimaal benutten van milieutechnologische en systeeminnovaties, tenzij dit leidt tot afwenteling van het ene milieuprobleem naar het andere.” (SNM 2001: 25)

3.3. CLM

Bij CLM staat duurzaamheid centraal. Het doel is een visie over een *duurzame* landbouw te schetsen.

De definitie is als volgt:

“Duurzaamheid kunnen we invullen als: gij zult niet afwentelen op elders en later. Economisch, sociaal noch ecologisch. Dus: geen aantasting van sociale rechten, geen netto-aantasting van voorraden, respectvolle omgang met dieren.” (CLM 2002: 15)

Deze definitie is langs drie domeinen: economische, sociaal- culturele en ecologische duurzaamheid geoperationaliseerd in totaal 43 duurzaamheidsindicatoren (zie tekstbox 3). Daarnaast is ook rekening gehouden met de betekenis van deze indicatoren hier en nu, elders en later.

Bedrijvigheid zou niet meer aan markconcurrentie doen maar aan “groene concurrentie of – ruimer – duurzaamheidsconcurrentie” (CLM 2002: 9). Duurzaamheid is iets waar verschillende partijen samen aan werken.

---

⁹ Maatschappelijk gezien vindt een afwenteling van risico's plaats; ook is er genoeg voedsel, alleen de verdeling is onterecht. Op ecologisch vlak zijn het ontstaan van monoculturen, resistentie van plaagorganismen en genetische vervuiling van andere gewassen argumenten. Als economische redenen is de machtsconcentratie van de agro-industrie aangegeven die door monocultuur ontstaat. Daarnaast nemen belangrijke afnemers zoals Duitsland geen gemodificeerde producten af.

Economisch domein	Sociaal-cultureel domein	Ecologisch domein
<p><i>Economische duurzaamheid bedrijf en sector</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 1. Inkomen bedrijfshoofd 2. Inkomen werknemers 3. Besparingen/ontsparringen 4. Imago producten 5. Imago sector/keten <p><i>Bijdrage aan voorziening goederen en diensten</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 6. Voorziening voedsel, grondstoffen, biomassa en siergewassen 7. Voedselzekerheid op termijn 8. Voedselveiligheid 9. Voorziening groene diensten 10. Voorziening "welzijnsdiensten" (recreatie, kinderopvang, educatie, zorg) <p><i>Bijdrage aan nationale economie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 11. Bijdrage aan BBP en handelsbalans 12. Bijdrage aan werkgelegenheid 13. Bijdrage aan kennisontwikkeling (R&D) 	<p><i>Arbeidsomstandigheden binnen sector</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 14. Arbeidstijden bedrijfshoofd en andere werkenden 15. Arbeidsomstandigheden incl. veiligheid 16. Arbeidsvreugde 17. Ontplooiingskansen (scholing, doorstroming) 18. Toekomstperspectief (m.n. opvolging) <p><i>Inkomensverdeling binnen sector</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 19. Verdeling inkomen over primaire bedrijven 20. Verdeling inkomen over schakels keten <p><i>Bijdrage aan sociale cohesie</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 21. Relaties met agrarische omgeving 22. Relaties met niet-agrarische omgeving 23. Vermindering sociale uitsluiting 24. Kinderopvang <p><i>Bijdrage aan cultuur</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 25. Culturele identiteit en diversiteit 26. Educatie 27. Diversiteit voedsel en siergewassen <p><i>Ruimte voor ontwikkelingslanden</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 28. Aandeel "vrije" producten 29. Geen gesubsidieerde export naar Derde Wereld 	<p><i>Bijdrage aan voorraadbeheer</i></p> <ol style="list-style-type: none"> 30. Bodem 31. Water 32. Lucht 33. Klimaat 34. Energie 35. Grondstoffen/Kringlopen 36. Veerkracht agro-ecosysteem 37. Biodiversiteit 38. Ecologische processen 39. Landschap 40. Stilte 41. Duisternis 42. Diergezondheid 43. Dierenwelzijn

Tekstbox 3: CLM Duurzaamheidsindicatoren

3.4. TransForum

TransForum geeft de volgende definitie van duurzaamheid in de context van zijn visie op Metropolitane Landbouw:

“Duurzaamheid is het streven de aarde gezond te houden voor de toekomst, zonder onze welvaart in te leveren. De waarden die voor een meer duurzame ontwikkeling op harmonieuze wijze gecombineerd moeten worden, worden meestal in drie categorieën ingedeeld: *people-, planet- en profitwaarden.*” (TransForum 2010b)

Vroegere definities zijn in het transitieeringsrapport van 2008/2009 weergegeven:

“Duurzame ontwikkeling wordt gezien als een dynamische systeemeigenschap, die of in termen van een betere balans tussen de 3 P's uitgedrukt kan worden, of als volgt: ‘sustainable development in agriculture can be looked upon as adaptability and flexibility over time when it comes to

responding to changing demands and perceptions' (Latesteijn et al. 2008: 5). Deze twee definities houden rekening met verandering in de tijd en zijn normatief." (Wittmayer et al. 2009: 28/29)

TransForum gaat dus uit van het concept 'people, planet, profit' en ook van verschillende tijdsdimensies en dat is in de onderzochte documenten terug te vinden. Duurzaamheid is te bereiken door samenwerking van verschillende partijen om gezamenlijk waarde op deze drie dimensies te creëren. Voor explicietere invullingen kijkt het transitie-monitoringsrapport 2008/2009 (Wittmayer et al. 2009: 34) ook naar projectdocumentatie. Deze geeft invulling als volgt:

- *“people*: dierenwelzijn, goede arbeidsomstandigheden, voedselveiligheid;
- *planet*: lage milieubelasting, energie-efficiëntie, uitwisseling van reststromen, minder transport, inzet van hernieuwbare grondstoffen;
- *profit*: positieve bedrijfsresultaten, acceptabel inkomen voor boeren, nieuwe markten, nieuwe producten, lage kosten.”

3.5. Lessen en Conclusies

Deze noties vergelijkend valt al snel op dat afgezien van het LEI, de andere drie actoren, SNM, CLM en TransForum een soortgelijke opvatting van duurzaamheid hanteren.

Het LEI trekt een scherpe lijn tussen economie en duurzaamheid. Dit lijkt een heel beperkte zienswijze op duurzaamheid, waar duurzaamheid quasi naast, buiten en zelfs concurrerend met de economische bedrijvigheid opgesteld wordt. Daarmee wordt impliciet de duurzaamheid van de economische bedrijvigheid centraal gesteld. Er wordt gesteld, dat de economische bedrijvigheid alleen kan bestaan als ze de andere twee p's (people en planet) kan accommoderen. Dat zou niet uit eigen wil gebeuren, maar alleen gedwongen door maatschappelijke veranderingen. Het onderliggende paradigma is het bewaken van de economische duurzaamheid als doel (niet rekening houdend met de complexiteit en verwevenheid van de hedendaagse maatschappij).

Anders dan het LEI relateren SNM, CLM en TransForum verschillende domeinen aan elkaar. Terwijl de SNM de balans tussen maatschappij, ecologie en economie beschrijft, noemt het CLM de drie domeinen economisch, ecologisch en sociaal-cultureel. TransForum benoemt het 3P-concept. Wat deze drie noties van duurzaamheid ook inhouden is een besef van tijd en plaats. Duurzaamheid betekent het ontvouwen in het hier en nu en het elders en later.

Deze drie dimensies (verschillende domeinen, tijd en plaats) zijn ook volgens het transitie-monitoringsrapport (Diepenmaat & Taanman 2009) belangrijk. Daar worden ze weergegeven als de relatie tussen huidige en toekomstige behoeften, tussen het hier en het daar en tussen verschillende domeinen. Deze dimensies vonden ook ingang in de definities van het LNV (2008: 5). “Duurzame ontwikkeling is het streven om een evenwicht te vinden tussen economische, ecologische en sociale ontwikkeling” - nu en later, hier en internationaal. Men mag er dan ook van uitgaan,

dat dit een gangbare notie van duurzaamheid binnen de sector is waaraan Metropolitane Landbouw zich conformeert.

Het transitieeringsrapport (Diepenmaat & Taanman 2009) onderscheidt verder probleemvermijdende en kansbenuttende varianten van duurzaamheidsdefinities. De bekende Brundtland definitie van duurzaamheid wordt als probleemvermijdend geïnterpreteerd. Volgens de Brundtland commissie is duurzaamheid: "meeting the needs of the present generation without compromising the ability of future generations to meet their needs" (WCED 1987). Wat hier vermeden moet worden is het afwentelen op andere partijen. Vergelijkbaar met deze variant zijn de definities van het CLM ("geen netto-aantasting") en SNM ("afwenteling").

Net een andere invalsoek heeft de benadering van TransForum. Hierbij wordt niet alleen naar het vermijden van afwenteling gekeken maar ook expliciet naar het genereren van voordelen voor anderen, de kansbenuttende variant van duurzaamheid. Daarvoor staat vooral de methode van gezamenlijke waardecreatie (ook connected value development genoemd) van TransForum waar de stad en het land samen op zoek gaan naar kansen in plaats van de traditionele scheiding of een 'vreedzame coëxistentie' waar men niet in het leven van de ander geïnteresseerd is. De parafrasering van Brundtland om de kansbenuttende variant te beschrijven is als volgt: "development that meets the needs of the present whilst improving the ability of future generations to meet their own needs." (Diepenmaat & Taanman 2009: 43).

Wat verder nog relevant is, is dat CLM vooral ook bezig was met het operationaliseren van hun definitie naar duurzaamheidscriteria. Voor TransForum is op dit moment een duurzaamheidsscan in voorbereiding¹⁰. In het kader van deze scan zijn indicatoren ontwikkeld op basis waarvan de duurzaamheidsprestaties van de TransForum projecten gemeten kunnen worden. Daarnaast is TransForum expliciet bezig met de realisering van duurzaamheid (het hoe) – het scheppen van verbindingen en het creëren van waarde in praktijkexperimenten.

We concluderen, dat niet alle documenten een expliciete definitie van duurzaamheid geven, terwijl voor elke speler de gehanteerde notie van duurzaamheid aangegeven kan worden. Terwijl het LEI een op de economische dimensie beperkte uitleg hanteert, zijn de drie anderen spelers het erover eens dat, naast de verschillende domeinen ook de dimensies tijd en plaats een rol spelen. De gangbare drie dimensies (verschillende domeinen, tijd en plaats) worden door de visie 'Metropolitane Landbouw' ingevuld. In het licht van de kansbenuttende variant is het de vraag of de visie de uitdaging aangaat om deze kansbenutting verder naar haar eigen context te vertalen en te hanteren. Verder lijkt de gehanteerde duurzaamheidsnotie heel goed vertaalbaar naar indicatoren voor duurzaamheidsprestaties, zoals deze nu in voorbereiding zijn. Relevant is dat het niet bij een eenmalige momentopname blijft.

---

¹⁰ Deze duurzaamheidsscan zal in maart 2010 afgerond zijn en heeft de volgende werktitel: "Meten van duurzame prestaties van nieuwe initiatieven" (door Blonk forthcoming)

De indicatoren zouden voortdurend getoetst moeten worden, van ongewenste afwijkingen moet geleerd worden en er moeten acties genomen worden om richting of verandering aan te passen.

4. Metropolitane Landbouw verrijkt

In dit hoofdstuk wordt op een meer schematische manier naar de noties van verandering en duurzaamheid van de afzonderlijke visies gekeken. Gebaseerd daarop en in de context van het transitie-monitoringsraamwerk worden algemene leermomenten en afsluitende aanbevelingen geformuleerd.

Als wij over een transitie spreken, dan gaat het om een radicale verandering van de bestaande structuren, culturen en werkwijzen over de lange termijn. Een transitievisie zou dus een hoge mate van verandering van het bestaande moeten inhouden. Als indicator voor deze mate van verandering is naar het aantal aspecten gekeken, waarin de perspectieven in een verandering voorzien tussen de door hen beschreven uitgangssituatie en hun toekomstbeeld. Wat vergeleken wordt is daarmee de mate van verandering die in het perspectief van de speler in kwestie zelf is aangegeven. Door deze benadering kan ook beter rekening gehouden worden met het feit, dat de visies in uiteenlopende jaren geschreven zijn (van 2001 t/m 2009) en met verschillende doeleinden. Het uitgangsbild wordt door alle vier spelers anders beschreven, en vaak zo, dat het eigen toekomstbeeld er een logisch vervolg op is. Er is een onderscheid gemaakt tussen aspecten die veranderen als men uitgangsbild en toekomstbeeld vergelijkt en degene die gelijk blijven (of niet genoemd worden). De verandering moet meer vergen dan een gewone extrapolatie van het bestaande (zoals een bevolkingsgroei van 0.3% voor Nederland alleen als extrapolatie gezien wordt).

	LEI	SNM	CLM	TransForum
STRUCTUUR				
Beleid	X	X	X	X
Energie	0	X	0	X
Kennis	0	0	0	X
Keten	0	0	X	X
Markt	0	X	X	X
Ruimte	X	X	X	X
Randvoorwaarden	0	0	0	X
Sector	X	X	X	X
CULTUUR				
Boer zijn	X	X	X	X
Econ. Denkpatroon	0	X	X	X
Samenleving	0	X	X	X
WERKWIJZE				
Milieu	0	X	X	X
Samenwerking	0	0	X	X
Vormen van landbouw	X	X	X	X
Totaal	5	10	11	14

Tekstbox 4: Veranderende aspecten binnen de perspectieven

Legende: aspecten veranderen (X); blijven gelijk of worden niet genoemd (0)

Tekstbox 4 laat duidelijk zien, dat TransForum op alle veertien aspecten een verandering nastreeft, gevolgd door het CLM (twaalf aspecten) en de SNM (tien aspecten), terwijl het perspectief van het LEI een verandering op maar vijf aspecten ziet. Wat verborgen blijft in de tabel, is dat er voor de visiebeschrijving van

TransForum duidelijk meer brondocumenten zijn geraadpleegd. Verborgen blijft ook hoe uitgebreid de spelers op de afzonderlijke aspecten ingaan en of ze nog iets over andere aspecten zeggen.

De verandering die een perspectief nastreeft heeft natuurlijk ook te maken met het doel van het document. Terwijl het LEI een referentiescenario schetst dat een extrapolatie van het nu is, geeft de SNM een overzicht over gewenste beleidsaanpassingen voor het NMP4. Het CLM rapport heeft echt de ambitie om een toekomst voor de landbouw te schetsen terwijl TransForum niet alleen een visie met werkbare oplossing aanbiedt, maar ook een geheel nieuw landbouwconcept. Uit deze tabel kan men niet afleiden welk toekomstbeeld ten opzichte van een 'objectief' opgevat heden het radicalere is. Wat wel opvalt is dat, terwijl ieder speler het heden net iets anders beschrijft, er bepaalde gezamenlijke punten zijn, zoals de hoge milieudruk van de sector. Een ander punt is dat elk speler zijn stokpaardje heeft, dat op de een of andere manier benadrukt wordt: beleid (SNM), samenwerking en gezamenlijke waarde creatie (TransForum), boer zijn (CLM), economisch denkpatroon (LEI). En opvallend zijn ook de verschillende invalshoeken, die door de organisaties gekozen zijn: een economische van het LEI, een op milieuaspecten gefocuste van de SNM, een holistische van het CLM en een integrerend op ruimteaspecten gefocuste van TransForum.

De aspecten zelf zijn gedestilleerd tijdens de analyse van de visiedocumenten en geven blijkbaar relevante aspecten binnen de landbouwsector weer. Maar ze zeggen op zich niets over het transitiepotentieel van een visie. Hiervoor moeten nog andere aspecten ingebracht worden. Zo zijn bijvoorbeeld in het transitie monitoringsrapport 2008/2009 (Wittmayer et al. 2009), kwalitatieve criteria voor een transitievisie genoemd¹¹. Een van de aspecten is zeker duurzaamheid. De duurzaamheid van een visie die richting geeft is ook onderdeel van de eerder benoemde stuurheurstiek *Veranderingen vinden plaats binnen Richtingen die Duurzaam zijn*.

Haar duurzame kwaliteit is daarom een belangrijk karakteristiek van een visie. De eerder gemaakte analyse van de noties van duurzaamheid van de spelers is in tekstbox 5 samengevat. Uitgaand van de stuurheurstiek *Veranderingen vinden plaats binnen Richtingen die Duurzaam zijn* is het nu mogelijk om te kunnen zeggen, dat de drie perspectieven die de grootste mate aan verandering nastreven in hun richting een vergelijkbare opvatting van duurzaamheid hanteren.

---

¹¹ Deze zijn als volgt: Richting (uitgangssituatie, toekomstbeelden, transitiepaden, duidelijke samenhang tussen deze drie), Duurzaamheid (bestaande duurzaamheidsnoties, manifeste onduurzaamheid) en systemisch karakter (multi-actor, multi-tijdschaal, multi-domein, multi-schaal) (Wittmayer et al. 2009: 18/19)

	LEI	SNM	CLM	TransForum
DUURZAAMHEID				
Verschillende domeinen	X	X	X	X
Plaats	0	X	X	X
Tijd	0	X	X	X
Probleemvermijding	0	X	X	X
Kansbenutting	0	0	0	X
Totaal	1	4	4	5

Tekstbox 5: Duurzaamheidsaspecten van de perspectieven

Metropolitane Landbouw als duurzame richting

Deze verkenning heeft de ambitie om bij te dragen aan het duidelijker maken van de positie en relevantie van de visie 'Metropolitane Landbouw' in de maatschappelijke discussie in Nederland. Door deze visie naast die van andere maatschappelijke spelers te stellen is kennis opgedaan met betrekking tot richting, verandering en duurzaamheid, die de perspectieven inhouden.

Uit de vergelijking kunnen de volgende aanbevelingen geformuleerd worden voor het verder verrijken van de visie 'Metropolitane Landbouw':

- Zet de visie duidelijk als wervend verbeterperspectief neer (van... naar...). Zeg iets over het tijdsaspect: Is het nu al gaande of dat is het doel om in een bepaald jaar Metropolitane Landbouw gerealiseerd te hebben.
- Vul de visie op bepaalde aspecten (zoals beleid, milieu, markt en kennis) inhoudelijk nog aan. Gebruik de discoursen van andere spelers en sluit de visie daarop aan, of zet ze daartegen af. Gebruik daarvoor ook de impliciete kennis van de TransForum medewerkers.
- Zet de rollen van de verschillende actoren duidelijk neer. Dat kan ook door bijv. het formuleren van padelementen die van de uitgangssituatie naar het toekomstbeeld voeren.
- Toets de notie van duurzaamheid die de visie inhoudt vaak en actief. Stel zeker dat het een maatschappelijk gewenste richting op gaat. En doe dit niet alleen reactief (in probleemvermijdende zin), maar kijk uit naar kansbenuttende varianten van duurzaamheid, bijv. door nieuwe verbintenissen tussen stad en platteland actief in te gaan.

References

- Bernard, H. R. (2006) *Research methods in anthropology: qualitative and quantitative approaches*. Alta Mira Press: Oxford.
- Blonk, H. (forthcoming) “*Meten van duurzame prestaties van nieuwe initiatieven*”
- Bressers, N.; Diepenmaat, H., Gorris, T. & A. van Binsbergen (2009) *Transitiemonitoring Transumo. Monitoringsrapport 2*. Erasmus Universiteit Rotterdam / Transumo.
- CLM (2002) *Naar een duurzame landbouw in 2030. Een essay over transitie*. W.J. van der Weijden, E.M. Hees. Utrecht mei 2002
- CLM (2003) *Duurzame landbouw in 2030 in drie organisatievormen. Beelden voor de toekomst*. 2003. Utrecht. CLM Onderzoek en Advies BV.
- Diepenmaat, H. (1997) *Trinity, model-based support for multi-actor problem solving*, PhD Thesis Universiteit van Amsterdam.
- Diepenmaat, H. & M. Taanman (2009) *Transitiemonitoring [Slag 4]*. DRIFT. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Diepenmaat, H (2009a) *multi-actor procesmanagement, een praktische introductie*. Uitgave Leren voor Duurzame Ontwikkeling.
- Diepenmaat, H. (2009b) *Een filosofie van de maatschappelijke praktijk*. Deel 1 serie Samenleving in perspectief. Uitgeverij Parthenon: Almere.
- Diepenmaat, H. (forthcoming) *Werkboek Multi-actor procesmanagement*. Deel 4 serie Samenleving in perspectief. Uitgeverij Parthenon: Almere.
- Haan, H. de & Rotmans, J. (2008) *Patterns in Transition. Understanding Complex Chains of Chains*. Submitted to Research policy.
- Henneman, P. (2007) *Scherp Kijken. Gericht Navigeren. Transitiemonitoring TransForum. Eerste iteratieslag*. DRIFT. Erasmus Universiteit Rotterdam.
- Latesteijn, H.C. van, Veldkamp, A., Altvorst A.C. van, Beers, P.J., Boon, H. de, Eweg, R., Fischer, A., Jacobsen, E., Kleef, A. van, Mager, S., Mommaas, H., Smeets, P.J.A.M., Spaans, L., Trijp, J.C.M. van, (2008) *TransForum: organizing the transition towards Metropolitan Agriculture*. Paper downloadable at http://www.transforum.nl/images/stories/presentaties/tf_organizing_ma_v2_-_hvl.pdf (geraadpleegd op 12 november 2008)
- Loorbach, D. (2007) *Transition Management. New mode of governance for sustainable development*. International Books: Utrecht.
- LNV (2008) *Kabinetvisie “Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020”*.

Metroag Innoversity (2010a) *Re-Imagining Urban systems: Towards a vision of metropolitan agriculture, a working paper of the metropolitan agriculture innoversity.* (Versie januari 2010)

Metroag Innoversity (2010b) *The metropolitan agriculture innoversity. How can agriculture contribute to sustainable development of cities.* TransForum/Reos.

Rotmans, J. (2003) *Transitiemanagement. Sleutel voor een duurzame samenleving.* Van Gorkum: Assen.

Rotmans, J. (2005) *Maatschappelijke innovatie. Tussen droom en werkelijkheid staat complexiteit.* Oratie aan de Erasmus Universiteit Rotterdam.

Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M. van Meijl (2009) *De agrarische sector in Nederland naar 2020 Perspectieven en onzekerheden.* LEI

Stichting Natuur en Milieu (2001) *Op groene gronden. Toekomstvisie 2030: duurzame landbouw in harmonie met de natuur.* Utrecht.

Stichting Natuur en Milieu (2009) *Schoon, eerlijk en waardevol. Op weg naar een duurzame landbouw.* Utrecht.

TransForum (2009a) *Jaarverslag 2008.* TransForum: Zoetermeer.

TransForum (2009b) *Brondocument Duurzame Delta Landbouw* (Versie mei 2009)

TransForum (2010a) *Boodschappen en Positioneringsstatement.*

TransForum (2010b) *Brondocument Metropolitane Landbouw* (Versie januari 2010)

WCED (1987) *Our Common Future.* Downloadable at <http://www.un-documents.net/wcedocf.htm> (geraadpleegd op 25 November 2008)

Wittmayer, J.; Diepenmaat, H. & S. Mager (2009) *Transitiemonitoring 2008-2009 ten behoeve van TransForum.* DRIFT. Erasmus Universiteit Rotterdam. TransForum.

Wittmayer, J.; Bressers, N. & H. Diepenmaat (2009) *Sturen op duurzame mobiliteit! Transitiemonitoring bij Transumo.* DRIFT. Erasmus Universiteit Rotterdam. Transumo:.

Bijlage A: Transitie monitoring bij TransForum

Dit rapport maakt deel uit van de voortdurende transitie monitoring activiteiten binnen TransForum, in het kader van het zogenoemde PIZZA-programma. In de samenwerking van KSI met een aantal innovatieprogramma's in verschillende sectoren, zoals PSIBouw, Leven met Water, Transumo, Delft Cluster, TransForum en Ruimte voor Geo-Informatie wordt een raamwerk ontwikkeld voor het monitoren van transitie's.

Het eerste rapport, "Scherp kijken. Gericht navigeren" (Henneman 2007), was nog gebaseerd op de toenmalige zoektocht naar een goede set indicatoren voor transitie monitoring. Er werd vastgesteld, dat TransForum het sterkst was in het uitproberen (focus op succesvolle implementatie van projecten en verbetering van dit implementatieproces) en minder gefocust was op de grote lijnen (wat is de bijdrage van deze kennis en projecten op de ontwikkeling van de sector) en het leren.

In het tweede toepassingsrapport 2008/2009 (Wittmayer et al. 2009) is al het transitie monitoring raamwerk ingezet. Er zijn indicatoren gekozen, die uit het monitoring raamwerk en de behoeften van TransForum naar voren kwamen. Het zwaartepunt lag op het monitoren van de ontwikkeling van een visie op de Nederlandse en internationale landbouw binnen TransForum (Metropolitane Landbouw). Uit het rapport bleek, dat op programma- en projectenniveau er al een proces in gang is gezet om de visie te beschrijven, uit te werken en te integreren.

Bijlage B: Overzicht maatschappelijke spelers

Organisatie	Titel	Jaar
Universitair		
LEI (Landbouw-Economisch Instituut)	De agrarische sector in Nederland naar 2020. Perspectieven en onzekerheden	2009
LEI	Landbouwgronden in Europa : analyse van en visie op gewasopbrengsten, bevolking en milieu	2008
LEI	Agrarische structuur, trends en beleid. Ontwikkelingen in Nederland vanaf 1950.	2008
Wageningen Universiteit (WUR) Glastuinbouw	Concept 2015: wenselijke ontwikkelingsrichting voor integrale kas- en gewassturing	2006
WUR Animal Science Group	Technologische Verkenningen Agrosector	2009
WUR Alterra	Grootschalige landbouw in een kleinschalig landschap	2008
WUR Alterra	Transitie en toekomst van Deltalandbouw	2006
WUR	Kracht van Koeien: Springplank naar een duurzame veehouderij. Hoe dierenwelzijn, milieu en economie elkaar kunnen versterken in de melkveehouderij	2009
WUR	Kracht van Koeien: creatieve ontwikkeldagen	2008
WUR PPO	/	/

Overheid

Ministerie van LNV	Plan van aanpak transitie duurzame landbouw 2003-2006	2002
Ministerie van LNV	Agenda voor een vitaal platteland: visie: inspelen op veranderingen	2004
Ministerie van LNV	Kiezen voor landbouw. Een visie op de toekomst van de Nederlandse agrarische sector	2005
Ministerie van LNV	Strategienota: Innovatiebeleid	2006
Ministerie van LNV	Houtskoolschets Europees Landbouwbeleid 2020	2008
Ministerie van VROM et al.	NMP-4 - Een wereld en een wil samenwerken aan duurzaamheid	2001
Ministerie van VROM	/	/
Ministerie van LNV	Toekomstvisie op de veehouderij - brief aan de kamer	2008
Ministerie van LNV	Convenant Schone en Zuinige Agrosectoren	2009
RIVM Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu	/ (zie CLM)	/

Adviesraden

Wageningen WOT Natuur & Milieu	Verkenning duurzame landbouw doorwerken van wereldbeelden in vier Nederlandse regio's	2007
CBS	Monitor duurzaam Nederland 2009	2009
RLG Raad voor het Landelijk Gebied	Bouwstenen voor de Toekomstvisie Landbouw - brief aan de minister	2005
RLG	Kansen voor de biologische landbouw	2001

SER	Advies waarden van de landbouw	2008
SCP Sociaal- en Cultureel Planbureau	/	/
European Environmental Advisory Councils (EEAC)	Sustaining Europe for a long way ahead Making long-term sustainable development policies work	2008
Voedsel- en Warenautoriteit	/	/
TNO	/	/
Dienst Landelijk Gebied	/	/
Planbureau voor de Leefomgeving (Vroeger Ruimtelijk Planbureau en Natuurplanbureau)	/	/
Milieu- en Natuurcompendium	/	/

Sector Organisaties

LTO Land- en Tuinbouw Organisatie Nederland	Ruimte voor agrarisch ondernemerschap. Visie op welvaart en welzijn op het Nederlandse Platteland	2006
LTO	Visie op Europees Landbouw- en Plattelandsbeleid	2007
Productschap Tuinbouw	/	/
Productschappen Vee, Vlees en Eieren	/	/
NMV Nederlandse Melkveehouders Vakbond	NMV-visie toekomstig zuivelbeleid	2007
Productschap Zuivel	Toekomstvisie 2010	2005
Productschap Akkerbouw	Meerjarenvisie Graszaadteelt	2008
Productschap Wijn	/	/
Productschap Diervoeder	Toekomstverkenning 2010	2005
Productschap MVO	/	2009
Productschap Vis	Het Meerjarenplan Verantwoorde Vis	2006

NGO

Milieudefensie	Boeren met toekomst	2007
SNM Stichting Natuur en Milieu	Op groene gronden : toekomstvisie 2030 : duurzame landbouw in harmonie met de natuur	2001
Natuurmonumenten	/	/
Vogelbescherming Nederland	Publiek geld voor publieke goederen. De visie van Vogelbescherming Nederland op de toekomst van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid	2007
Dierenbescherming	Visies voor kalven, paarden, varkens etc.	2009
Dierenbescherming	Veehouderij in het jaar 2030	2001

Politieke Partijen

GroenLinks	Standpunten website	2009
SP	Standpunten website	2009
PVDA	Standpunt website	2009
PVDA	Landbouw raakt iedereen - een sociaaldemocratische visie op ons voedsel (Jacobs)	2008
CDA	Een vitaal platteland	2006
CDA	Standpunten website	2009
ChristenUnie	Verkiezingsprogramma	2006
ChristenUnie	Standpunten website	2009
ChristenUnie	Boeren, Burgers en Buitenlui Notitie over rentmeesterschap	2001
ChristenUnie	Boeren voor morgen	2004

Overig

Centrum Landbouw en Milieu (CLM)	Duurzame landbouw 2030 in drie organisatievormen: beelden voor de toekomst	2003
CLM	Naar een duurzame landbouw in 2030: een essay over transitie	2002
CLM	Naar een duurzame landbouw en voeding in Nederland	2001
Stichting Innovatie Glastuinbouw (SIGN)	Programma Glastuinbouw 2030	2008
Greenports Nederland	Excelleren! Visie 2040 (tuinbouw)	2008
Flowers&Food	http://www.flowersfood.nl/visie.htm	2009
TransForum	Duurzame deltalandbouw	Verschillende jaren
InnovatieNetwerk Groene Ruimte Agrocluster	/	/
SAI Sustainable Agriculture Initiative	http://www.saiplatform.org/about_us/?page_id=400	
Louis Bolk Instituut	Visie op fokkerij voor de bio landbouw	2003
Animal Freedom	Opinieartikel: 100% biologische landbouw is mogelijk	2008

Bijlage C: Vier maatschappelijke spelers en hun perspectieven

A – Landbouw Economisch Instituut (LEI)

Van het LEI is het rapport “*De agrarische sector in Nederland naar 2020 Perspectieven en onzekerheden*” uitgegeven in 2009 gekozen. De auteurs¹² presenteren de huidige positie, de drijvende krachten en de perspectieven van de agrarische sector in Nederland tot 2020. Dit is echter geen visie over een wenselijke toekomst, maar een extrapolatie vanuit het nu gebaseerd op een aantal veronderstellingen met veel aandacht voor economische aspecten. De analyse in dit rapport is gebaseerd op de hoofdpunten van het referentiescenario en gaat niet in op de verschillende varianten ervan.

B – Stichting Natuur en Milieu (SNM)

Van de SNM is een rapport uit 2001 gekozen¹³, “*Op groene gronden. Toekomstvisie 2030: duurzame landbouw in harmonie met de natuur*”. Het rapport presenteert een visie op de overgang naar een duurzame landbouw in de komende dertig jaar. Het is geen alomvattende visie maar een discussiestuk dat vooral ingaat op milieuaspecten en aspecten van ruimte, dierenwelzijn en economie en maar beperkt op multifunctionele en verbrede landbouw, milieukeurmerken, marktontwikkelingen en het EU-landbouwbeleid. SNM wilde ermee een bijdrage leveren en een advies uitspreken voor het toen nog te formuleren vierde Nationaal Milieubeleidsplan (NMP4). Daarnaast heeft de SNM andere rapporten met visies op deelaspecten van de landbouw en ook deelsectoren uitgebracht.

Het document zelf is zeer gedetailleerd als het gaat om kwantitatieve doelstellingen en ecologische vraagstukken. De analyse in het voorliggende rapport heeft de intentie het oog voor dit detail te bewaren en tegelijkertijd er boven te staan en een overzicht van onderdelen van de visie te geven. Aspecten van de visie zijn als wens geformuleerd. Er worden ook vaak standpunten genoemd, echter het is niet duidelijk of deze als onderdeel van de visie door SNM zelf worden gezien. Ze lijken wensen van SNM te zijn waarvan de uitvoering bij de politiek wordt gelegd. In de analyses zijn deze standpunten als onderdelen van de visie behandeld.

Het rapport is op hoofdlijnen door de volgende organisaties uit het maatschappelijke veld getekend: Dierenbescherming, de twaalf provinciale Milieufederaties, Vereniging Milieudefensie, de Vereniging van recreatie-ondernemers Nederland RECRON, de Waddenvereniging, Stichting Waterpakt (een samenwerkingsverband van Stichting Reinwater, Stichting de Noordzee, Vereniging tot Behoud van het IJsselmeer en de

---

¹² Silvis, H.J., C.J.A.M. de Bont, J.F.M. Helming, M.G.A. van Leeuwen, F. Bunte en J.C.M. van Meijl

¹³ De nieuwe visie op duurzame landbouw verscheen pas in december 2009 en was nog niet beschikbaar tijdens de analyse voor dit rapport.

Waddenvereniging) , de Jongerencoalitie van de NJMO (het politieke platform van de Nationale Jongerenraad voor Milieu en Ontwikkeling). Het kan daarom als een representatieve visie voor dit veld gezien worden.

C – Centrum voor Landbouw en Milieu (CLM)

Van het CLM zijn twee rapporten in de analyse meegenomen, beide zijn in opdracht van het RIVM Milieu- en Natuurplanbureau ontstaan en staan in onderlinge samenhang. Het eerste rapport “*Naar een duurzame landbouw in 2030. Een essay over transitie*” is geschreven in mei 2002 door Van der Weijden & Hees. Dit essay wordt als toekomstvisie gezien, gebaseerd niet op een wetenschappelijke prognose maar op de ervaringen van de beide auteurs. Voor het formuleren wordt ‘backcasting’ gebruikt, terugkijkend vanuit 2030 wordt het verloop van het transitieproces van de landbouw in richting een duurzame landbouw beschreven inclus de nodige maatregelen. Er worden de volgende aspecten belicht: markt, verschuiving van thema’s, bioveiligheid, groene concurrentie, bedrijven, sectoren, relatie met de samenleving, beleidsomgeving, selectieve globalisering. Het essay eindigt met een lijst van duurzaamheidsindicatoren (economisch, sociaal-cultureel en ecologisch) voor de landbouw.

Het tweede rapport, “*Duurzame landbouw in 2030 in drie organisatievormen. Beelden voor de toekomst*”, is uit 2003. Hier gaan de auteurs¹⁴ in op de soort bedrijfstypen, die bij de transitie naar een duurzame landbouw (zoals in het andere rapport geschetst) passen en op wat de gevolgen zijn voor de institutionele omgeving. Deze verkenning kijkt naar socio-institutionele vragen, zoals organisatie van productiefactoren, relaties tussen productie en omgeving, voor de grondgebonden land- en tuinbouw in 2030. Dit rapport wordt als aanvullend op de eerste rapportage gezien.

D – TransForum

Voor de analyse van de bij TransForum geformuleerde visie Metropolitane Landbouw (ook Duurzame Delta Landbouw genoemd) zijn de volgende documenten als basis genomen:

1. Twee zogenoemde brondocumenten waarin aspecten van Metropolitane Landbouw uitgeschreven zijn (in de versie van 05/2009 en 01/2010)
2. Een working paper van de Metropolitan Agriculture Innoversity in de conceptversie van 01/2010 waarin de verbinding tussen landbouw en metropool geanalyseerd worden. De titel is: “Re-Imagining Urban systems: Towards a vision of metropolitan agriculture” (2010).
3. Een brochure van de Metropolitan Agriculture Innoversity waarin het concept van Metropolitane Landbouw maar ook de benadering van de Innoversity uitgelegd worden.
4. De boodschappen en het positioneringstatement van TransForum (2010).
5. Het jaarverslag 2008 dat ingaat op de ontwikkeling van TransForum gedurende het jaar 2008. De aandacht is op de visie Duurzame Delta Landbouw en de aanpak van gedeelde waarde ontwikkeling. (2009)

---

¹⁴ Hees E.M.; Ros J.; Westhoek H.; van der Wijden W.J.; Hin C.J.A.